

Сергій Таранець

Відомості про торгівлю у містечках Правобережної України в середині XIX ст.

Соціально-економічна історія України загалом, як і Правобережної України зокрема, давно цікавила вітчизняних дослідників. Пріоритетне місце у цій царині належить відомому українському історикові, членові-кореспондентові НАН України І. О. Гуржію [3]. Упродовж останнього десятиліття економічна історія України продовжувала привертати увагу науковців, особливо у тих питаннях, які з точки зору марксистско-ленінської ідеології не заслуговували на вивчення за радянських часів. Тому на порядок денний ставилися питання промислового розвитку виробництва у поміщицьких господарствах Правобережжя [31], стану магнатських господарств на Волині [9], торгівлі промисловими товарами України з Білорусією [6], місцю дворянству іноземного походження у розвитку промисловості України [8], становленню та функціонуванню земельних банків в Україні [7].

Розглядаючи відомості про торгівлю у містечках Правобережної України, слід починати з класифікації ярмаркової торгівлі в Україні. Особливу увагу розвитку ярмаркової торгівлі надавав у своїх дослідженнях І. О. Гуржій [3]. Виходячи з впливу та значення ярмарків на розвиток економіки Російської імперії, він застосував класифікацію всеросійських та тих з українських ярмарків, що мали всеросійське значення – це: Корінний (30 верст від Курська), Харківські (три), Іллінський (в Ромнах), а з 1852 р. в Полтаві), Введенський (в Сумах), Маслянський (в Ромнах), Хрестовоздвиженський (у Кролевці), Контрактний (у Києві), Онуфрієвський (у Бердичеві) та Георгіївський (у Єлисаветграді). Два всеросійські ярмарки: Макарівський (у Нижньому Новгороді) та Ірбітський у Південно-Західному Сибіру) мали світове значення. При чому з 13 ярмарків, які діяли в Російській імперії, 10 (якщо не виключати Троїцький у м. Балті Подільської губ.) функціонували в Україні [4, С. 44].

В залежності від значення ярмарків (кількості покупців, привезеного та проданого товару, впливу на регіон) можна провести їх класифікацію.

Класифікація ярмарків

1. Світові: Макарівський та Ірбітський
2. Всеросійські (вони ж всеукраїнські): Харківські, Іллінський, Введенський, Маслянський, Хрестовоздвиженський, Контрактний,

Онуфріївський, Георгіївський та Троїцький.

3. Регіональні: Петропавлівський (у м. Ярмолинцях Подільської губ.)

4. Окружні: в м. Кульчини Старокостянтинівського п-ту Волинської губ.; та в містечках Київської губ. Білій Церкві та Жашкові

5. Місцеві:

а) одноденні;

б) дводенні;

в) триденні;

г) чотириденні;

д) шестиденні;

є) семиденні;

ж) десятиденні;

У Центральному державному історичному архіві України в м. Києві зберігається справа, яка характеризує стан торгівельних стосунків у містечках Правобережної України станом в 1850–1852 роки [10].

27 грудня 1852 р. київський генерал-губернатор І. І. Васильчиков розіслав земським справникам „відношення”, в якому розпорядився надати йому інформацію про наявні ярмарки [10, арк. 5]. Земські справники мали скласти документ за таким формуляром: 1) назва та приналежність населеного пункту; 2) кількість мешканців (чоловічої та жіночої статі, християн та євреїв окремо); 3) перелік ярмарків та термінів їх проведення (з вказівкою періодичності, якщо вони такими були); 4) з якого часу та з чийого дозволу функціонують ярмарки; 5) щорічний торгівельний обіг коштів; 6) номенклатура товарів; 7) походження товарів; 8) найходовіші товари; 9) кількість та географічне представництво продавців та покупців; 10) наявність інфраструктури для проведення торгівлі; 11) прибуток, який отримує власник містечка чи держава, а також мешканці відповідного населеного пункту.

У підсумку сформувалася справа, яка містить надзвичайно докладні дані про торгівлю по всіх містечках Волинської, Київської (за винятком Уманського повіту) [10, арк. 52] та Подільської губерній (за винятком Могилівського [10, арк. 10], Кам'янецького [10, арк. 9] та Летичівського [10, арк. 10 А] повітів). З Гайсинського повіту інформація від місцевого земського справника не надходила. Своїми рапортами уманський, могилівський, кам'янецький та летичівський земські справники повідомляли, що в містечках підпорядкованих їм повітів ярмарків немає, існують лише торги або базари. Справники деяких повітів, у котрих ярмарок не було, все одно надіслали в канцелярію київського генерал-губернатора інформацію про місцеву торгівлю.

Те, наскільки достовірною є представлена місцевими

чиновниками інформація, добре видно з „відношення” київського генерал-губернатора до вінницького земського справника від 30 травня 1853 р. Генерал-губернатор вказував на неточності звіту. На думку І. І. Васильчикова в містечках Браїлові, Тиврові, Ворошилівці та деяких інших ярмарки відбуваються, проте у відомості про це не вказано [10, арк. 268]. Генерал-губернатор І. І. Васильчиков вимагав негайно надіслати уточнені свідчення про всі ярмарки, що бувають у Вінницькому повіті. Земський справник дав відповідь, що в Браїлові, Тиврові, Ворошилівці, Мизякові та Станіславчику проводилися не ярмарки, а торги. Про останні у „відношенні” не йшлося, тому й він відомостей не подавав [10, арк. 269 зв.]. Стосовно інших повітів зауважень у І. І. Васильчикова не було. Однак окремі неточності вдалося виявити і в інших частинах справи, про що мова йтиме нижче. Таким чином, можна вважати, що у справі (за винятком вказаних вище повітів) представлена повна інформація про всі існуючі в середині ХІХ ст. ярмарки.

Найбільше одноденних ярмарків відбувалося у Волинській губернії – 513. Вони проводилися в 10 з 12 повітів. У Житомирському повіті – 96, далі: Новоград-Волинський та Рівненський повіти – по 73 ярмарки, Дубенський та Кременецький повіти – по 61 ярмарку, Ковельський повіт – 55 ярмарків, Старокостянтинівський повіт – 32 ярмарки, Заславський повіт – 29 ярмарків, Овруцький повіт – 19 ярмарків, Луцький повіт – 14 ярмарків.

У Київській губернії відбувалося 249 ярмарків у 11 (з 12) повітах. Найбільше ярмарків було в Київському повіті – 74, далі – у Бердичівському – 54 ярмарки, Радомишльському – 36 ярмарків, Сквирському – 24 ярмарки, Канівському – 20 ярмарків, Васильківському – 18 ярмарків, Липовецькому – 8 ярмарків, Чигиринському – 6 ярмарків, Таращанському – 5 ярмарків та Звенигородському і Черкаському повітах – по 2 ярмарки.

У Подільській губернії відбувалося 105 ярмарків у 6 (з 12) повітах. Найбільше у Літинському повіті – 51 ярмарок. У Вінницькому повіті – 21 ярмарок, Ушицькому – 20 ярмарків, Проскурівському – 9, Брацлавському і Ямпільському повітах – по 2 ярмарки. Загалом у містечках Правобережної України відбувалось 867 одноденних ярмарків.

Крім одноденних ярмарків на Правобережжі відбувалося 7 дводенних, 6 триденних, 3 чотириденних, 3 шестиденних, 1 семиденний та 3 десятиденних ярмарки. У середині ХІХ ст. на Правобережжі функціонувало 890 ярмарків.

Якщо за кількістю ярмарків лідером Правобережної України була Волинська губернія, то за щорічним торгівельним обігом коштів на них – Київщина. У середині ХІХ ст. щорічний ярмарковий обіг становив тут

483621 крб., тоді як у Волинській губернії – 365050 крб., в Подільській губернії – 113464 крб. Загалом по трьох губерніях він сягав 962135 крб. При цьому слід зазначити, що показник Подільської губернії був би суттєво вищим, якби надійшли дані з усіх повітів.

Неповне надання інформації про торги (базари) в Подільській губернії суттєво знизило зафіксовані у цій справі показники. Для Поділля вони становили 208 тис. крб., тоді як для Київської губернії – 696690 крб., для Волинської губернії – 203700 крб. Загалом по Правобережній Україні сума сягнула 1.108390 крб. сріблом.

У повітовому розрізі ярмарковий щорічний торгівельний обіг коштів Київської губернії становив: у Канівському повіті – 55,3 тис. крб., в Київському – 39,9 тис. крб., у Васильківському – 35 тис. крб., в Бердичівському – 22,4 тис. крб., у Сквирському – 18042 крб., Радомишльському – 15579 крб., Таращанському – 11 тис. крб., в Липовецькому – 7,3 тис. крб.

У повітах Волинської губернії: Житомирському – 67360 крб., Новоград-Волинському – 54 тис. крб., Ковельському – 52050 крб., Кременецькому – 48,6 тис. крб., Рівненському – 31771 крб., Заславському – 23531 крб., Луцькому – 20,5 тис. крб., Дубненському – 16245 крб., Овруцькому – 6250 крб. та Острозькому – 4743 крб.

У повітах Подільської губернії: Ушицькому – 42335 крб., Вінницькому – 15,5 тис. крб., Літинському – 4,1 тис. крб., Проскурівському – 2 тис. крб.

Варто звернути увагу на ярмарки Правобережної України, які тривали понад 1 день.

Дводенні ярмарки відбувались у м. Тульчині Брацлавського повіту Подільської губернії. Перший – 24 червня, другий – 1 жовтня. Ці ярмарки були відкриті на підставі указу Подільського губернського правління від 16 жовтня 1840 р. Для їх проведення в Тульчині було зведено близько 100 кам'яних та дерев'яних лавок (в т. ч. 16 купцями, решта власником маєтку – М. Потоцьким), 50 складів та погребів. Проте, незважаючи на посилене сприяння поміщика та рішення Подільського губернського правління, ярмарки в Тульчині так і не перетворилися на регіональні й мали місцеве значення. У 1850 р. в тульчинських ярмарках взяло участь 1160 чоловік, тоді як населення містечка становило 8813 осіб. Мізерними були виручки поміщика та мешканців цього населеного пункту. Вони склали 100 і 80 крб. відповідно [10, арк. 28 зв.].

Два дводенні ярмарки проводилися у м-ку Ведмедівці Чигиринського повіту. Щорічний торгівельний обіг становив 86 тис. крб., хоча покупців було не так вже й багато – 2156 осіб. Прибутки власника маєтку І. Фундукля склали 1268 чол., мешканців містечка – 290 крб.

сріблом [10, арк. 271 зв.]. У Телепині цього ж повіту, крім установлених торгів відбувалося два дводенні ярмарки, однак їхній щорічний обіг встановити не вдалося.

Триденні ярмарки відбувалися в Колигірці Звенигородського повіту Київської губернії 9 травня та 1 жовтня. На проведення їх поміщиком А. Лопухіним було отримано дозвіл Київського губернського правління в 1848 р. Власник маєтку збудував 4 лавки та винний погріб, місцеві євреї – 7 лавок. Проте вжиті заходи не призвели до піднесення колигірських ярмарків. Їхній щорічний обіг залишався досить низьким – всього 3 тис. крб. Ці ярмарки збирали до 1,5 тис. покупців, а власник маєтку та його мешканці отримували малі прибутки [10, арк. 93 зв.].

Дрібним був Рахманський триденний ярмарок в м. Фельштині. Його щорічний торгівельний обіг становив 10 тис. крб. У Фельштині збиралося до 1 тис. покупців [10, арк. 217 зв.]. Прибутки поміщика і мешканців містечка були невеликими. У Златополі Чигиринського повіту відбувалося два триденні ярмарки – на Трійцю та 14 вересня. Щорічний торгівельний обіг коштів цих ярмарків (включаючи базари) становив 104 тис. крб. На них збиралося до 7 тис. покупців [10, арк. 272 зв.].

На особливу увагу заслуговує триденний ярмарок в Ярмолинцях Проскурівського повіту. Ярмолинецький Петропавлівський ярмарок за кількістю привезеного та проданого товару посідав друге місце в Подільській губернії після знаменитого Троїцького ярмарку в Балті. На наш погляд, сума торгівельного обігу коштів, наведена у звіті проскурівським земським справником, не відповідає дійсності. Адже в поданій ним відомості за три роки (1850, 1851 та 1852 рр.) вказано 24529 крб. – сума незначна. При цьому справник насмілювався показати очевидно вірну кількість покупців – до 40 тис. осіб. Таким чином, кожен покупець мав зробити покупку тільки на 1 крб. 63 коп., що малоімовірно, бо Ярмолинецький ярмарок славився як регіональний і сюди з'їжджались купці не лише з Подільської, Волинської та Київської губерній. Тут торгували та укладали угоди купці та промисловці з Харківської, Московської, Курської, Херсонської, Таврійської, Гродненської губерній, а також з Царства Польського, Австрії та м. Одеси [10, арк. 215 зв.].

Ярмолинецький ярмарок вирізнявся не лише своїми торгівельними обігами, але й асортиментом товару. Купці та торговці постачали сюди красний, шовковий та блаватний товари, сукно, шерсть, галантерейні, золоті, срібні та металеві вироби, цукор, бакалію, одяг, хутро, тютюн, книги, дзеркала, скляний, фарфоровий та фаянсовий посуд, екіпажі, коні та худобу.

Ярмолинецький ярмарок офіційно діяв на підставі указу імператора Миколи I від 9 листопада 1839 р. Власник містечка

О. Орловський від оренди ярмаркових приміщень отримував чималий зиск. Від оренди 120 лавок він мав до 3 тис. крб. прибутку, так само як і за трактир – 1200 крб., 2 сараї – 220 крб., найм 4 майданів – до 350 крб., від продажу алкогольних напоїв – до 1 тис. крб. Суттєву суму грошей від здачі в оренду своїх лавок отримували місцеві мешканці. За 150 лавок вони мали до 8 тис. крб. прибутку.

Крім Петропавлівського в Ярмолинцях існував ще один (шестиденний) ярмарок, який тривав з 15 по 20 грудня. Попри свою заявлену тривалість він, як і більшість інших штучних ярмарків, не міг зрівнятися з попереднім. Якщо вірити відомості проскурівського земського справника, його щорічний торгівельний обіг коштів становив близько 5 тис. крб., в той самий час в торгах брало участь не більше 4 тис. осіб [10, арк. 216 зв.].

У м. Черноострові Проскурівського повіту крім трьох одноденних ярмарків на підставі указу Подільського губернського правління в 1830 р. діяв чотириденний Покровський ярмарок. Щорічний торгівельний обіг коштів його, на жаль, невідомий. В Черноострові було споруджено 75 цегляних лавок, під торгівлю відводилося 3 майдани та збиралося до 3 тис. покупців. Поміщик Проледзецький отримував до 420 крб. прибутку, тоді як мешканці містечка – 500 крб. [10, арк. 218 зв.]

Шестиденні ярмарки на провідному тижні після Паски, відбувалися у Кульчинах Старокостянтинівського повіту Волинської губернії. Його щорічний торгівельний обіг становив до 40 тис. крб. Якщо враховувати той факт, що в цьому містечку налічувалося лише 950 мешканців, а на ярмарок збиралося до 1,5 тис. покупців, то цей ярмарок слід вважати окремим. Поміщиця О. Грохольська звела 20 лавок, від яких отримувала до 500 крб. прибутку. Деяко орендою власних приміщень заробляли й мешканці містечка (до 600 крб.) [10, арк. 76 зв.]. Проте, незважаючи на довгу тривалість, цей ярмарок так і не став визнаним регіональним центром торгівлі.

Семиденні ярмарки відбувалися: у Дзигівці Ямпільського повіту. Перший, Антонівський, який починався 13 червня, та другий чотириденний, який починався 8 вересня. Ярмарки існували згідно з указом Подільського губернського правління з 1851 р. Крім ярмарків, у цьому містечку через кожні два тижні по четвергах сходилися базари. Їхній сукупний щорічний торгівельний обіг був надзвичайно малим, ледве сягаючи 6 тис. крб. Дзигівські ярмарки відвідувало до 2 тис. покупців, тоді як населення містечка становило 5196 осіб [10, арк. 204 зв.].

У Клевані Рівненського повіту починаючи з 1654 р. функціонувало два семиденні ярмарки, які так і не змогли перетворитися

на потужні торгівельні зібрання. До 1850 р. замість них діяло лише 2 одноденні [10, арк. 240 зв.].

З 1840 р. розпорядженням Київського губернського правління відкрито 3 десятиденні ярмарки у Білій Церкві. Миколаївський тривав з 9 по 19 травня, Преображенський – з 1 по 11 серпня і Лук'янівський – з 18 по 28 жовтня. Попри намагання власника містечка В. Браницького перетворити білоцерківські ярмарки на центри місцевої торгівлі задля забезпечення прибутків місцевим мешканцям, ярмаркова торгівля тут так і не вийшла за рамки окружної. Місцеві євреї побудували 30 заїжджих будинків, 3 хлібні склади та 3 погребі. Власник маєтку звів 90 кам'яних лавок та 8 погребів. Щорічно на вищезгадані та на 8 одноденних ярмарків сюди приганяли худоби на 12 тис. крб., коней – на 12 тис. крб., завозили хліба на – 10 тис. крб., інших продуктів харчування на – 8 тис. крб., дерев'яного матеріалу – на 2 тис. крб., товарів місцевого виробництва – на 2 тис. крб. та товарів для крамниць – на 10 тис. крб. сріблом [10, арк. 178 зв.]. Загалом, річний торгівельний обіг усіх білоцерківських ярмарків сягав до 52 тис. крб. На кожний торг збиралося до 600 покупців.

Чи не найбільше значення мали ярмарки в містечку Чорнобилі Радомишльського повіту. Як відомо, Чорнобиль був центром торгівлі з давньоруських часів. Пізніше піднесенню Чорнобиля як важливого торгівельного центру сприяли заходи місцевої еліти впродовж XVII–XVIII ст. Відіграло свою роль і переселення сюди євреїв та російських старовірів. У середині XIX ст. у невеликому за чисельністю Чорнобилі традиційно відбувалося 3 ярмарки: 1) на Трійцю, який тривав 3 дні; 2) в день пам'яті Іллі Пророка (2 дні), 3) на Покрову (6 днів). Однак їхній сукупний торгівельний обіг залишався незначним – на рівні 14,1 тис. крб. Невеликою була й кількість людей, що брали участь у торгах – до 4 тис. осіб. У містечку функціонувало 130 лавок, 20 складів, 5 торгівельних майданів та 4 погребі [10, арк. 113 зв.].

У Волинській губернії в окремих випадках, попри укази Волинського губернського правління, ярмарки так і не були започатковані (в 1845 р. в м. Сарнах Рівненського повіту – 6 ярмарків; в м. Дунаєвцях Ушицького повіту – 2 ярмарки) [10, арк. 248 зв., 252 зв.]. Там, де ярмарки проводилися, вони мали суто місцеве значення та збирали зовсім малу кількість торговців та покупців. Наприклад, з 1547 р. (згідно з привілеєм Сигізмунда Августа) в містечку Моровиці Дубненського повіту, яке належало графові К. Ходкевичеві, відбувалося 6 одноденних ярмарків. Їхній щорічний торгівельний обіг був також незначним – до 380 крб. сріблом. Покупців збиралося до 560 чоловік, хоча тільки в самому містечку проживало 686 чоловік [10, арк. 188 зв.]. Зовсім кучою виглядала торгівля в містечках Овруцького повіту, зокрема

м. Народовичах, де з давніх часів функціонувало 3 одноденні ярмарки. Їхній щорічний торгівельний обіг сягав 1,6 тис. крб. Кожна з ярмарок збирала до 70 осіб покупців [10, арк. 197 зв.].

Якщо на Волині переважала ярмаркова торгівля, то на Поділлі та півдні Київщини, навпаки, відбувалися базари з частішою періодичністю. Якщо ярмарків на Волині (в різних населених пунктах) протягом року відбувалося до десятка-півтора, то торги на Поділлі та Київщині проводилися раз на тиждень, або раз у два тижні. Як правило, основним днем базарної торгівлі була неділя. Проте це не означало, що ярмарки в Подільській губернії зовсім не проводилися. Невипадково кам'янецький, моголівський, ольгопільський та брацлавський (частково) земські справники не представили інформації про ярмаркову торгівлю у своїх повітах. У цьому краї ярмарками називали крупні торги зі значною часткою іногородніх купців та з підвищеною скупченістю торгівельного люду.

Торги або базари не були характерними для північних повітів Правобережної України. Натомість цей різновид торгівлі активно розвивався в деяких південних регіонах Подільської та Київської губерній. Моголівський, кам'янецький та летичівський земські справники рапортували про цілковиту відсутність ярмаркової торгівлі у своїх повітах. Ямпільський, ольгопільський, балтський, тарашанський та чигиринський справники представили детальний опис торгів та базарів. Зокрема в м. Дзигівці Ямпільського повіту крім Антонівського семиденного ярмарку (13 червня) та Різдвогородицького чотириденного ярмарку (8 вересня) проводилися торги через кожні два тижні по четвергах; в м. Чернівцях проводилися торги через кожні два тижні по неділях; з такою самою періодичністю проводилися торги в Джурині, Ярузі, Старій Мурафі, Новій Мурафі, Томашполі та Красному [10, арк. 204 зв.-208 зв.]. У Ольгопільському повіті щонеділі та у свята відбувалися базари в м. Бершаді, через два тижні по неділях в Чечельнику, Жабокричі, Рашкові, М'ясківці та Кам'янці, щотижня по вівторках торги в Ободівці, а в середу через кожні два тижні в Піщанці [10, арк. 210-212 зв.].

В 1850 р. лідером проведення торгів на Правобережній Україні був Тарашанський повіт. Річний торгівельний обіг його базарів становив більше 278 тис. крб. На торгах повіту збиралося до 110 тис. продавців та покупців. Прибутки власників містечок були незначними. З п'яти містечок, у яких відбувалися базари, лише один поміщик отримував прибуток від продажу алкогольних напоїв, а два – від здачі в оренду торгівельних приміщень. У двох населених пунктах Тарашанського повіту прибуток від оренди приміщень отримували місцеві мешканці

(460 крб.) [10, арк. 164-169 зв.].

Найпотужнішим базарним центром Таращанського повіту Київської губернії та всієї Правобережної України було містечко Жашків, де на майдан торгівлі сходилося до 56 тис. покупців, а річний торгівельний обіг сягав до 200 тис. крб. Така висока активність місцевих жителів до торгівлі обумовлювалася щотижневим проведенням базарів (кожного четверга). До Жашкова з'їжджалися люди не лише з Київської, але й Волинської, Подільської та Херсонської губерній. Незважаючи на жваву торгівлю, власник жашківського майдану І. Гарновецький отримував незначні прибутки від продажу горілки та інших напоїв, а також оренди базарних приміщень (до 3,5 тис. крб.). Несуттєвими виявились прибутки й місцевого населення: до 250 карбованців пересічно [10, арк. 168 зв.].

У восьми містечках Володимир-Волинського повіту щорічний торгівельний обіг становив 162 тис. крб., а на базари збиралося до 240 тис. чоловік. Однак нам невідомо, чи отримували будь-які прибутки власники маєтків, державна скарбниця чи їхні мешканці [10, арк. 38-43 зв.]. Підвищена торгівельна активність цього повіту обумовлювалася його наближеністю до кордону та можливостями вести прикордонну торгівлю.

Станом на 1850 р. річний торгівельний обіг 13 місцевих базарів Балтського повіту становив 109,2 тис. крб. сріблом. На кожен окремо взятий торг у містечка збиралося більше 10 тис. людей. Якщо взяти до уваги, що протягом місяця в кожному з них могло відбутися як мінімум 2 торги, то за рік ця цифра виростала до 240 тис. чоловік. Прибуток власники отримували з продажу алкогольних і слабоалкогольних напоїв та оренди торгівельних приміщень. Щорічно балтські поміщики отримували з першого ярмарку близько 12 тис. крб., а з другого – до 5 тис. крб. Розвиток торгівлі позитивно впливав на зростання добробуту населення містечок. В 1850 р. мешканці Балтського повіту отримали 1230 крб. прибутку [10, арк. 279-285 зв.].

У Чигиринському повіті торги відбувалися в 4 містечках. На них оберталося 224 тис. крб. сріблом. На жаль по 2-х містечках цього повіту – Златополі та Ведмедівці – нам не вдалося вичленити долю ярмаркового та базарного капіталу. Проте, незважаючи на це, в Чигиринському повіті він був достатньо високим (зауважимо, що цей повіт належав до південних регіонів Київської губернії). На ярмарки і торги містечок Чигиринщини збиралося до 10 тис. покупців. Чималий зиск від продажу алкогольних напоїв та оренди торгівельних приміщень отримували власники містечок. Він становив 14680 крб. та 1043 крб. відповідно. В 1850 р. від оренди власного майна під торгівлі цілі міщани повіту отримали 2170 карбованців

[10, арк. 270-275 зв.].

У Черкаському повіті торги на загальну суму 95,5 тис. крб. проводилися у п'яти містечках. Як не парадоксально, проте в базарах брало участь до 156 тис. чоловік [10, арк. 32-36 зв.]. Досить жвава базарна торгівля, що відбувалася в Черкаському та Чигиринському повітах, пояснювалася не лише високою щільністю заселення регіону, але й вдалим розташуванням цих повітів на головній транспортній артерії України – Дніпрі. Прибутки власників маєтків (як і скрізь) були низькими. Два поміщики отримували до 2250 крб. прибутку від продажу алкогольних та слабоалкогольних напоїв. Мешканці одного містечка всього 200 крб.

У Липовецькому повіті торги відбувалися у 12 містечках. Їхній щорічний торгівельний обіг становив 61 тис. крб. На жаль, липовецький земський справник не вказує кількості покупців. Незначними були й прибутки власників містечок. Вони становили 347 крб.

Щорічний торгівельний обіг 9-ти населених пунктів Ямпільського повіту становив близько 52 тис. крб. Причому кожен базар збирав до 7,5 тис. покупців. Деякий зиск від продажу алкогольних напоїв та оренди приміщень отримували власники маєтків (2570 крб. та 2440 крб. відповідно), а також державна скарбниця (350 крб.) та мешканці містечок (315 крб.) [10, арк. 203-208 зв.].

У 8-ми містечках Ольгопільського повіту річний торгівельний обіг базарів становив близько 47 тис. крб. На кожному торзі збиралося до 3 тис. людей [10, арк. 210-212 зв.]. Незважаючи на жваву базарну торгівлю, власники містечок, так само як і державна скарбниця та їхні мешканці, прибутків від оренди приміщень, продажу горілки, вина та пива не отримували. У всякому разі відомості цього не фіксують.

Недостовірні відомості про стан торгівлі в своєму повіті представив бердичівський земський справник. Проте канцелярія київського генерал-губернатора І. І. Васильчикова не повернула документи на доопрацювання. Зауважимо, що згідно даних земського справника в 3-х містечках повіту річний торгівельний обіг коштів на базарах становив лише 8 тис. крб., тоді як продавців та покупців нараховувалося до 80 тис. чоловік. Бердичівський справник не показав, наприклад, статей базарного прибутку власників та мешканців містечок [10, арк. 57 зв.-59 зв.].

Незначною була торгівля у Житомирському та Сквирському повітах. Якщо у першому вона велася лише в одному населеному пункті (на суму 34,3 тис. крб.), то у другому – у трьох містечках (на суму 12 тис. крб.).

Подібна ситуація з базарною торгівлею склалася в Канівському, Київському та Овруцькому повітах. У 6-ти містечках Канівського повіту

щорічний торгівельний обіг коштів становив до 10 тис. крб. Приблизно такою ж була чисельність покупців. У м. Кагарлику (єдиному населеному пункті Київського повіту, де відбувались торги) щорічний обіг становив до 8 тис. крб. На кагарлицькі базари сходилося до 15 тис. людей [10, арк. 127 зв.]. Овруцький повіт Волинської губернії мав лише один торг в м. Іскоростень, на який сходилося не більше 300 людей та оберталося 400 крб. Також відбувалися базари в Уманському та Звенигородському повітах Київської губернії, однак ми не маємо детальніших інформацій про ці торги.

Слід відзначити, що деякі торги містечок Правобережжя відзначалися суттєвим щорічним обігом коштів. Так, у Жашкові Таращанського повіту – 200 тис. крб., у Смілі Черкаського повіту – 46 тис. крб., в Попільні Житомирського повіту – 34 тис. крб., в Дружкополі й Горохові Володимир-Волинського повіту та Ставинці Таращанського повіту – по 30 тис. крб., у Кам'янці Чигиринського повіту – 29 тис. крб., в Ківшоватій Таращанського повіту – 25 тис. крб., в Кривому Озері Балтського повіту – 24 тис. крб., в Томашполі Ямпільського, Бершаді Ольгопільського, Олександрівці та Пиленині Чигиринського повітів – по 20 тис. крб., в Богополі та Голованівську Балтського повіту – по 18 тис. крб.

Не зовсім адекватні вимогам відомості надіслав луцький земський справник. У його рапорті повідомлялося, що у 8-ми містечках підпорядкованого йому повіту: Чорторийську, Лишинівці, Гулевичеві, Городці, Троянівці, Бережині, Рафалівці та Володимирці збираються торги по декілька разів на рік. Однак з наведених свідчень стає ясно, що мова йде про ярмарки, а не торги. Для базарів характерна систематичність (щотижня, через тиждень в певний день), тоді як ярмаркова торгівля відбувалася декілька разів (іноді–десятків разів) на рік та приурочувалася, як правило, до православних свят.

Незважаючи на розгалужену систему ярмаркової та базарної торгівлі в містечках Правобережної України, перелік товарів, що привозилися та збувалися, був практично однаковим і мало чим відрізнявся один від одного. На невеликі ярмарки в основному привозили збіжжя, невелику кількість коней, худоби та овець, шкіру, сіль, солону та в'ялену рибу, металеві та гончарні вироби. Великі ярмарки відрізнялися не лише кількістю привезеного та проданого товару, але й його різноманітністю. Так, крім вище переліченого, на такі ярмарки привозився т. зв. «красний» товар, шерсть, вироби з хутра, сап'яну, скляний та фарфоровий посуд, бакалійні товари, екіпажі тощо. Ярмарки південних та північних регіонів мали свою спеціалізацію. Якщо на півдні, особливо в Подільській губернії збувалися великі партії худоби, коней та

овець, то на півночі, зокрема у Волинській губернії, продавали продукцію обробки лісу: соснові дошки, вироби з дерева, смоли та дьоготь.

Таким чином, найбільша кількість ярмарків в містечках Правобережної України відбувалася у Волинській губернії – 513. У Київській та Подільській губернії проводилось 249 і 105 ярмарків відповідно. У середині XIX ст. загалом тут функціонувало 890 ярмарків. Щорічний торгівельний обіг коштів на містечкових ярмарках регіону становив 962135 крб. в т. ч. в Київській губернії – 483621 крб., Волинській губернії – 365050 крб. та Подільській губернії – 113464 крб. Невисокі показники щорічного обігу ярмаркових коштів по Подільській губернії пояснюються відсутністю даних з майже половини повітів. Так само склалася ситуація з базарною (торгами) торгівлею. Її щорічний торгівельний обіг становив: на Поділлі – 208 тис. крб., на Київщині – 696690 крб., на Волині – 203700 крб. Загалом по Правобережній Україні сума виручки від містечкової базарної торгівлі сягала 1.108390 крб.

Встановлено, що більш прогресивним методом торгівлі, який відповідав духові капіталістичного часу, була базарна торгівля, яка швидше ніж ярмаркова реагувала на зміни попиту, хоча основні торгівельні операції здійснювалися на великих ярмарках. Найпотужнішим містечковим ярмарком на Правобережжі в середині XIX ст. був Петропавлівський ярмарок у Ярмолинцях Проскурівського повіту Подільської губернії. Він здобув не лише регіональний, але й загальноукраїнський статус.

Доведено, що з 890 ярмарків, які проводилися на Правобережній Україні, 867 були одноденними. Разом з тим на Поділлі, Київщині та Волині відбувалося 7 дводенних, 6 триденних, 3 чотириденних, 3 шестиденних, 1 семиденний та 3 десятиденних ярмарки. Їх торгівельний обіг становив 962135 крб. в т. ч. по Київській губернії – 483621 крб., по Волинській губернії – 365050 крб. та по Подільській губернії – 113464 крб. Варто відзначити, що штучне стимулювання розвитку ярмаркової торгівлі без відповідних на те умов не приносило якісних зрушень та не перетворювало ті чи інші населені пункти на центри торгівлі. Тут не допомагали ні привілеї польських королів (як ми бачимо на прикладі Волині), ні протегування місцевих поміщиків (наприклад, Браницьких у Білій Церкві Васильківського повіту Київської губернії).

Внаслідок ґрунтовного опрацювання архівної справи встановлено, що в 1850 р. лідером проведення торгів (базарів) на Правобережжі був Тарашанський повіт Київської губернії. Його щорічний торгівельний обіг становив більше 278 тис. крб., а найбільшим базарним центром регіону було містечко Жашків, річний торгівельний обіг якого сягав 200 тис. крб. Жвава базарна торгівля велася у Володимир-Волинському повіті

Волинської губернії (на суму 162 тис. крб.), у Балтському, Ямпільському та Ольгопільському повітах Подільської губернії (на суму 109,2, 52 і 47 тис. крб.), Чигиринському та Черкаському повітах Київської губернії (на суму 224 і 95,5 тис. крб.), Липовецькому повіті цієї ж губернії (на суму 61 тис. крб.). Незначною виявилася базарна торгівля в Канівському, Київському, Сквирському, Житомирському та Овруцькому повітах. У низці випадків (наприклад, про Бердичівський та Луцький повіти) справа містить недостовірні або неадекватні вимогам відомості, представлені з місць на запит губернатора.

1. Гордуновський О. М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини ХІХ ст. // Український історичний журнал (Далі – УІЖ). 2000. – № 1. – С. 61–71.

2. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.). – К., 1958. – 180 с.;

3. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця ХVІІІ ст. до 1861 р.). – К., 1962. – 206 с.;

4. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – К., 1954. – 184 с.

5. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. ХІХ ст. – К., 1968. – 191 с.

6. Завальнюк К. В. Торгівля промисловими товарами між Україною та Білорусією у другій половині ХІХ ст. // УІЖ. 1998. – № 4. – С. 43–56.

7. Краснікова О. М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) // УІЖ. 1999. – № 6. – С. 64–69.

8. Машкін О. М. Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // УІЖ. 1998. – № 2. – С. 83–91.

9. Павлюк В. В. Магнатурія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині ХІХ ст. // УІЖ. 2000. – № 1. – С. 102–108.

10. ЦДІАК України. Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 8144. – 293 арк.